

Алла Киридон

ДОКУМЕНТИ «ОКРЕМОЇ ПАПКИ» ЦК КП(б)У ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РЕЛІГІЇ І ЦЕРКВИ

Зростання питомої ваги досліджень, присвячених проблемам державно-церковних відносин, викликає необхідність залучення до наукового обігу різноманітних комплексних джерел.

На особливу увагу заслуговує період 1920–1930-х рр., коли відбувалися вкрай неоднозначні, часто суперечливі процеси у взаєминах більшовицької влади і церкви. При цьому вважаємо за важливе, по-перше, розмежувати названий період на два десятиріччя (з огляду неоднозначності типологічних характеристик 1920-х і 1930-х рр.), по-друге, підкреслити визначальний характер саме 1920-х рр., оскільки в це десятиріччя відбувалося утвердження нової влади з відповідним конституюванням форм і методів політичної діяльності, які дозволяли відносну релігійну свободу. Проте вже тоді домінуючим стає згортання всілякої альтернативи режиму, придушення будь-яких опозиційних проявів, силове запровадження жорсткої легітимної диктатури більшовизму. Саме протягом 1920-х рр., як наголошує С. Кульчицький, нервовим вузлом могутньої силової структури стала Комуністична партія¹. Наслідком монополії партії на владу стало те, що принципи питання державної релігійної політики вирішувалися саме партійними органами. 1930-ті рр. були вже часом удосконалення відпрацьованого більшовиками в 1920-ті рр. механізму контролю над церквою.

Специфічну категорію в архівних фондах компартійної піраміди становлять документи нині розсекреченого спецхову під грифом «Окрема папка»². Вперше до характеристики цього історичного джерела звернувся Р. Пиріг³, подавши загальну інформацію про формування фонду й зазначивши, що належність документів до цієї теки означала найвищий ступінь секретності, їх призначення лише для надзвичайно вузького кола керівництва, тривалу закритість. Починаючи з 1920-х рр., документи «Окремої папки» перебували на особливому режимі зберігання, про них не було навіть згадки в інструкціях з діловодства. Не входили вони й до переліку справ, які здавалися на зберігання до архівів. Недоступність «Окремої папки», як підкреслює дослідник, була абсолютною⁴.

Р. Пиріг виокремив суттєві риси цієї групи документів, які, як правило, виконувалися в одному примірнику, нерідко в рукописній формі, готувалися безпосередньо секретарями ЦК. Питання формулювалися з «глухими» заголовками: «Про УКП», «Про колишніх меншовиків» і т. п. Рішення ухвалювалися здебільшого лаконічні, конкретні⁵. У публікації Р. Пиріга дається стисла тематична характеристика основних питань, які розглядалися Політбюро ЦК КП(б)У.

Мета пропонованої статті полягає в загальному огляді основних питань однієї із складних проблем політики радянської влади щодо церкви протягом 1920–1930-х рр., здійсненого на підставі аналізу роботи Політбюро ЦК КП(б)У, відображеної в документах «Окремої папки».

Вважаємо за доцільне задля точності передачі смислового і стилістичного навантаження інформації наводити цитати переважно мовою оригіналу, оскільки використання мовленнєво-писемних технологій є показовим способом трансляції і відтворення характеру влади в суспільстві. В документальних сигніфікаціях було реалізовано одну з претензій режиму на тотальний контроль у суспільстві. Крім того, важливо осмислити використання цитованих документів і з огляду на політику українізації, ставлення до якої з боку вищих кіл партійно-державного керівництва було доволі показовим.

Перші рішення Політбюро, які започаткували «Окрему папку» справою № 1, датуються останніми місяцями 1923 р. На той час припадає й поява документів стосовно державно-церковних взаємин. Зміст останніх свідчить про розроблення розгорнутої програми дій влади щодо церкви. Так, на засіданні 23 листопада 1923 р. ухвалено:

«а) Підтвердить прежний курс на всемерное содействие «Живой церкви» (одна з течій обновленства, опозиційна щодо православного патріарха Тихона — А. К.).

б) Принять меры к недопущению усиления тихоновщины (прихильники патріарха Російської Православної Церкви Тихона (В. І. Белавіна — А. К.).

в) Провести работу по отколу «левых» элементов среди тихоновцев.

III. Джерелознавчі галузі знань

г) Поставить перед комиссией (Антирелігійною — А. К.) задачу восстановления группы «Братства церкви живой».

д) Комиссии поставить задачу ликвидации трений между прогрессивными церковными группировками и создания из них блока для борьбы с тихоновцами и автокефалистами.

е) Одобрить переименование В.Ц.У. в Украинский Синод.

ж) Воссоздать губернские комиссии по руководству церковной работой.

и) Утвердить смету в 850 червонцев (для Антирелігійної комісії — А. К.), реализовав ее через финкомитеты.

к) Предложить органам ГПУ усилить работу по своей линии.

л) Дать директиву об усилении преследований монархистов, пытающихся вести свою работу через церковь (особенно в погрангуберниях).

м) Всемерно воздержаться от обратной передачи церквей от Живой церкви тихоновцам. Передача должна производиться только по постановлению Центральной Церковной комиссии.

н) Поручить секретариату пересмотреть состав центральной комиссии, а также работников, непосредственно выполняющих ее задания, и представить на утверждение Оргбюро»⁶.

Як неважко помітити, програма передбачала активне втручання владних структур у церковні справи, попри декларовані принципи відокремлення церкви від держави.

Найцікавішим за формою, змістом і обсягом є документ від 25 лютого 1926 р.⁷. Йдеться про протокол засідання Політбюро і додатки до нього: пропозиції комісії «по церковним делам» з характеристикою релігійних угруповань. На відміну від «загальних» директив попередніх років рішення органів влади 1926 р. виглядають значно рішучішими і категоричнішими. В них говориться про ширше коло релігійних об'єднань, що можна пояснити налагодженістю обліку і контролю, а також посиленням централізованого апарату влади.

Схвалюючи загальну програмну лінію роботи Антирелігійної комісії, Політбюро ухвалило: «... 2. Считать необходимым дальнейшее усиление работы по охвату осведомительным аппаратом тех группировок, которые до сих пор им в достаточной степени не были охвачены (автокефалисты, католики, лютеране, меннониты).

3. Одобрить намеченные Комиссией репрессии по отношению руководителей (Потиенко, Ярещенко и Шараевский) автокефальной церкви, осветивши в печати их контрреволю-

ционную работу. Поручить комиссии вести дальнейшую работу по разложению автокефалистов.

4. В отношении католиков продолжить курс на уничтожение существующей зависимости католической церкви на Украине от польского правительства, используя для этой цели советски настроенные части польского населения, как равно — униатов, немцев-католиков, чехов, литовцев и т. д.

5. Считать необходимой более тщательную регистрацию и систематизацию всех случаев вмешательства существующих церковных группировок в политику, в частности, во время происходящей выборной кампании.

6. Признать возможным открытие в Киеве церковно-обновленческого учебного заведения, по примеру Московской Академии, при условии содержания на собственные средства, с числом слушателей не больше 50 человек, под строгим контролем ГПУ.

7. Размер средств, которые должны быть отпущены ГПУ на работу среди духовенства, поручить установить особой комиссией в составе т.т. Чубаря, Затонского и Попова»⁸.

У характеристиці релігійних угруповань партійні керівники головну увагу приділяли «тихонівщині», обновленству, автокефалістам-липківцям та сектантству, яке поділялося на «раціоналістичне» і «містичне» (так у документах — А. К.). В довідці наводяться дані про чисельність причтів станом на 1925 рік: тихонівців — до 6000, обновленців — до 2900, липківців-автокефалістів — до 1500⁹. Виокремлюються лояльні до влади групи, серед яких фігурують обновленці (3500 причтів), Собор єпископів (до 1500), ВПЦР-ДХЦ (до 300); а також антирадянські: тихонівці (до 3900), липківці (до 1200)¹⁰.

Особливий інтерес викликає характеристика кожного з релігійних об'єднань. Так, констатується розкол і виокремлення Собору єпископської церкви серед прихильників патріарха РПЦ Тихона. Мають місце змалювання методів впливу тихонівців на маси, характеризуються лідери цього угруповання, їх реакція на основні заходи партії і уряду тощо¹¹. Не залишено поза увагою монашество, з діяльністю якого в основному пов'язувалося поширення різноманітних «чудес»¹².

У документі зроблено спробу визначити сильні і слабкі сторони обновленства¹³, простежується ставлення до УАПЦ: «автокефалия как религиозная группировка по существу своему является больше политической, чем религиозной»¹⁴. На відміну від аналізу попе-

III. Джерелознавчі галузі знань

редніх релігійних деномінацій, при характеристиці УАПЦ взагалі більше уваги приділено саме політичним уподобанням її лідерів, соціальному складу членів, зв'язкам з закордонними організаціями. Наголошується на дієвості заходів ДПУ щодо неререєстрації Статуту УАПЦ, створенню опозиції до ВПЦР на чолі з В. Липківським, діяльності ДХЦ¹⁵.

Значно менше уваги приділено сектантству в Україні, хоча й говориться про його помітне кількісне зростання, щодо якого наведено такі дані¹⁶:

угруповання	общин	членів
євангелістські християни	417	29462
баптисти	392	27226
меноніти	48	38237
молокани	34	3629
адвентисти	70	2553
новий Ізраїль	65	3479
подгорновці	6	194
хлисти	5	141
скопці	6	154
інші	29	759

Поряд з констатацією лояльного ставлення до радянської влади з боку «раціоналістичних» угруповань (баптисти, євангелістські християни та ін.), в документі наголошується на антирадянській характеристиці «містичних» сектантів («корнієвці», «подгорнівці», «інокентієвці» та ін.)¹⁷.

Виходячи з детальної характеристики релігійних угруповань, Політбюро затверджує тактичну лінію позиції партії стосовно кожного з них (звісно, критерієм виступає лояльність до режиму):

«1. Обновленцы, Собор Епископов, Діяльно-Христова Церква. Всемерное укрепление путем возможной поддержки, вплоть до материальной, в целях использования их для борьбы с тихоновщиной и липковщиной и направления их общей церковной политики в сторону, выгодную сов-власти.

2. По отношению тихоновщины в целом продолжать политику административного воздействия вплоть до админвысылки наиболее активных из них, при наличии достаточно компрометирующего материала.

Одновременно с сим необходимо также разлагать тихоновщину изнутри, путем организации в ее среде различных группировок в целях взаимной борьбы между собой.

3. Липковщина. Продолжать административное воздействие на Всеукраинскую Православную церковную раду, не регистрируя статут и отказывая в разрешении соборов до тех пор, пока органами ГПУ не будет закончена подготовительная работа в целях захвата руководства автокефалистами через их ВПЦР, в наши руки.

Ни в какие переговоры с ВПЦР или с ее отдельными членами не входит.

В отношении всех лиц из актива липковцев усилить наблюдение по выявлению их антисоветских действий. Наиболее видным из них не разрешать разъезды по Украине. Арх. Яреценко, еп. Шараевского и пред. ВПЦР Потиненко необходимо подвергнуть админвысылке за пределы УССР.

4. В отношении сектантства необходимо углубить работу по изучению его социального состава и роста. Стремиться путем классового расслоения добиться от рационалистического сектантства, через их руководящий орган, вынесения постановлений о безоговорочном выполнении государственных повинностей, в частности службы с оружием в руках в Красной армии.

В отношении мистического сектантства усилить репрессии за уклонение от регистрации. За антисоветскую агитацию религиозного характера предавать строгому суду, заботясь в каждом случае о должной его постановке, дабы не получить отрицательных результатов. С представителями наиболее злостных мистических сект необходимо бороться путем админвысылки¹⁸.

Таким чином, можна простежити певну еволюцію в ставленні партійно-державних структур до релігійних угруповань в напрямі посилення контролю та застосування репресивних заходів. Слід зазначити, що обговорення питань діяльності органів ДПУ УСРР щодо релігійних об'єднань відбувалося в умовах повної секретності, про що свідчать справи 1, 2, 6, 9, 16, 34 та інші. Зокрема, в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р. «Про роботу ДПУ УСРР» зазначається: «Поручить ГПУ обратить внимание на изучение деятельности Церковных Рад (кто ими руководит; какое влияние рады имеют в деревне, в особенности на работу в деревне в летний период; их работа среди молодежи и т. п.)»¹⁹.

III. Джерелознавчі галузі знань

У постанові Політбюро від 4 травня 1928 р. за доповіддю шефа ДПУ В. Балицького перед управлінням ставилася вимога «усилить роботу по борьбе с активно-выступающими антисоветскими элементами на селе (бывшие помещики, бывшие полицейские, попы, кулаки), применяя к ним меры репрессии»²⁰. Про посилення нагляду ДПУ над контрреволюційними елементами та застосування репресій проти них йшлося і в рішенні закритого засідання Політбюро від 3 лютого 1928 р.²¹. Тут же визнавалося за необхідне виділити кошти на активізацію цієї роботи ДПУ²².

Особливий інтерес привертає кошторис витрат ДПУ на роботу серед релігійних угруповань. Так, на перше півріччя 1928 р. виділялося 50 тисяч карбованців²³. Кошторис мав чотири розділи: «I. Содержание секретных сотрудников по религиозным и сектантским группировкам. II. Содержание осведомления в руководящих органах религиозных и сектантских группировок. III. Разъезды, командировки с/с (секретні співробітники — А. К.) всех группировок. IV. § 1 Содержание секретных сотрудников по инославному и лютеранскому духовенству. § 2 Разъезды и командировки по инославному и лютеранскому духовенству. § 3 Непредвиденные расходы»²⁴.

Цей документ дає можливість, з одного боку, ознайомитися з певним механізмом і найпомітнішими його пружинами в структурній діяльності владних кіл, а, з іншого, слугує своєрідним джерелом для визначення векторності наступу на релігійні об'єднання. Визначаючи роботу «по обслуговуванню» релігійних угруповань однією з важливих ланок діяльності Надзвичайної Комісії (НК), Політбюро водночас наголошувало: «Вербовка попов особенной трудности не представляет, но использование их возможно только при условии выплаты денежной компенсации»²⁵. Як бачимо, правила «гри» були брудними з обох боків, хоча кожна з них мала власні мотиви.

Пояснювальні записки до кошторису визначали основні напрями подальших дій. Скажімо, щодо прихильників Синодальної церкви та послідовників патріарха Тихона органи ДПУ визнавали за необхідне утримувати в їх середовищі секретних співробітників, використовуючи перших задля «разложения тихоновщины»²⁶. Обґрунтовуючи кошторис щодо УАПЦ, члени Політбюро констатували: «Несмотря на то, что автокефалисты после Покровского собора получили легальное существование и являются лояльной группировкой, мы не должны упускать их деятельности

из под своего внимания. Это объясняется тем, что автокефальная церковь по своему составу остается той же националистической группировкой, какой она была и до Покровского собора»²⁷.

Робота серед єврейського духовенства тоді лише налагоджувалася і зосередилася головним чином навколо вивчення керівного складу і пошуку відповідних (за чекістськими мірками) співробітників²⁸.

Особливо складним завданням було залучення до секретної співпраці членів «містичних сект» з-за їхньої фанатичності, як відзначалося в протоколі засідання Політбюро²⁹.

Загальний кошторис на утримання секретних співробітників у релігійних угрупованнях розписано таким чином:

«1. По синодальному движению — 82 ч., 4920 р.

2. По тихоновскому движению по 2 с/с на округ, 41 округ, по 10 р. каждому на 6 мес. — 82 ч., 4920 р.

3. По автокефальному движению по 3 с/с на каждый округ, 22 округа, по 15 р. каждому на 6 мес. — 66 ч., 5940 р.

4. По собору епископов по 2 с/с на округ — 18 округов, по 15 р. каждому с/с на 6 мес. — 36 ч., 3240 р.

5. По еврейскому духовенству по 2 с/с на округ — 38 округов, по 10 р. каждому с/с на 6 мес. — 76 ч., 4560 р.

6. По сектантам по 1 с/с на округ — 41 округ по 10 р. на каждого с/с на 6 мес. — 41 ч., 2460 р.

Итого: 383 ч., 26040 р.»³⁰.

Отже, як наголошує дослідник В.Ченцов, документація органів держбезпеки щодо інформативності справді унікальна³¹. Хоча слід пам'ятати, що ці та інші дані взяті переважно від агентів-інформаторів, які не завжди були сумлінними.

Документам «Окремої папки», які мають відношення до державно-церковних взаємин, притаманні такі особливості:

1. Всеохоплюваність відомостей. Жодне явище релігійно-церковного життя не залишилося поза увагою спецорганів.

2. Адресна спрямованість інформації. Відомості передавалися передусім партійним органам.

3. Конспіративність інформації. Найцінніші відомості призначалися лише обмеженому колу керівників і мали грифи «таємно», «цілком таємно».

4. Переважно політичний характер інформації. Основна увага в ній приділялася наст-

III. Джерелознавчі галузі знань

роям людей, їхнім симпатіям щодо різноманітних конфесій, реакції на державну політику, оцінці ставлення влади до релігії та церкви зокрема.

5. Заангажованість інформації. Факти і події оцінювалися винятково з точки зору відповідного органу.

6. Соціально-класовий характер інформації. Керівники підрозділів НК ДПУ були, як правило, комуністами. Тому оцінки і висновки мали відповідне політичне забарвлення.

7. Націленість на практичне застосування інформації. Відомості завжди викладалися в усіх подробицях для того, щоб негайно вжити відповідних заходів³².

Документальний комплекс джерел «Окремої папки» дає можливість при визначенні пріоритетних напрямів у ставленні держави до церкви говорити про пріоритетність в цій політиці антирелігійної пропаганди.

За хронологією перший виявлений нами документ, який висвітлює порушену проблему, датується 14 листопада 1924 р. В. Балицькому запропонували опублікувати в пресі лист каяття польського ксьондза Федуковича, звинуваченого в шпигунській діяльності³³. 28 листопада того ж року Політбюро ухвалило дозвіл на видання церковного обновленського журналу³⁴. Водночас, 12 вересня було відхилено клопотання про видання церковної газети «За віру»³⁵. Якоїсь мотивації цих рішень в документах не знаходимо, проте вони загалом свідчать про посилену увагу партійного керівництва (адже протоколи зберігалися в «Окремій папці») до питань пропаганди, зокрема, антицерковного спрямування.

Протоколом засідання Секретаріату ЦК КП(б)У від 23 квітня 1928 р. зафіксовано слухання питання «Релігійний рух і антирелігійна пропаганда», проте лаконічна ухвала, на жаль, не дає можливості відстежити зміст прийнятих рішень³⁶.

Наголосимо, що в 1920-х рр. мало місце бодай обговорення пропозицій щодо надання дозволу на друкування церковних видань. У наступному ж десятиріччі ситуація змінюється. Не спостерігається жодного випадку, коли б порушувалося питання створення релігійних газет. Посилюючи тенденційні ілюзії відмирання релігії і церкви, Політбюро підтримує видання «соціалістично спрямованих», антирелігійних видань³⁷.

Важливого значення більшовики надавали кадровому забезпеченню атеїстичної пропаганди, підтвердженням чому є документи «Окремої папки». Так, 1928 р. народний комі-

сар внутрішніх справ УСРР В. Балицький в доповідній записці до ЦК більшовицької партії, констатує значне поживлення діяльності релігійних організацій всіх течій, підкреслює пріоритетність постановки антирелігійної роботи і відповідного її забезпечення кадрами³⁸.

Особливе занепокоєння викликала робота адміністративних органів на місцях, які слабо справлялися з контролем і регулюванням релігійних рухів. У документі В. Балицький зазначає: «Вивчення Наркомвнусправом цієї галузі роботи адмінорганів на місцях і одночасне виявлення методів, за якими вона проводиться, виявило багато великих недоліків і неприпустимих під час ляпсусів, наприклад, одверте вороже ставлення до представників тихоновської течії й таке ж одверте сприятливе ставлення до лояльних групіровок, або одверта підтримка не тільки легальних орієнтацій, але й попів і часто густо підтримка навіть таких попів, що себе дискредитували в очах віруючої людності й т. ін.»³⁹.

Серед найбільших недоліків у антирелігійній роботі Політбюро вказувало: «поперше, що Завідателі (так у тексті — А. К.) Окрадмінвідділів не звертають досить великої уваги цій галузі відповідної роботи, яку вона вимагає. По-друге, що цією роботою майже по всіх Окрадмінвідділах (за винятком 5–6 округ) керують політично некваліфіковані робітники, що не відповідають своєму призначенню і не здатні проводити витриману політичну лінію... В деяких округах цією роботою керують позапартійні»⁴⁰. Як наслідок, така політика викликала обурення з боку населення, особливо селянства. Тож посилення кадрового забезпечення антирелігійної пропагандистської роботи на місцях було одним з нагальних завдань партійного керівництва Укаріни.

Низка документів «Окремої папки» містить інформацію про взаємини держави з менонітами, католиками, лютеранами та ін.⁴¹. Вплив на колонії цих конфесій переслідував подвійну мету: збір якомога ширшої інформації про них і спрямування їх діяльності в потрібне властям, помірковане русло. Матеріали архіву свідчать про антагонізм між двома великими групами німецьких колоністів: лютеранами і католиками з одного боку (всього близько 300 тис. чол.) і менонітами (близько 100 тис. чол.)⁴². При цьому органи ДПУ націлювалися на боротьбу з «релігійними впливами лютеранської і католицької церкви», в тому числі й шляхом ство-

III. Джерелознавчі галузі знань

рення лютеранського обновленства з метою розколу⁴³. Менонітів же відзначали як найсильнішу секту в УСРР⁴⁴.

Значна увага, як свідчать матеріали «Окремої папки», приділялася роботі ДПУ серед римо-католицького духовенства⁴⁵. Як магістральна мета тут визначалося «идеологическое разоблачение католической массы путем выявления инстинктивного недовольства среди масс польских колоний, организация этой массы под нашим закулисным руководством, дабы отвлечь и оторвать ее от костела и его влияния»⁴⁶. Більшовицьке керівництво України навіть пропонувало механізм сіяння розбрату в польсько-католицькому середовищі, наводило приклади звернень «опрацьованих» відповідними органами ксьондзів про припинення антирадянської агітації. Політбюро робило резюме: «Все это создало соответствующую встряску в костелах и в их жизни, которая приняла особенно благожелательные для нас формы с постановкой целого ряда судебных процессов против многих ксендзов, где последние уличались в своей антисоветской деятельности»⁴⁷.

Органи ДПУ мали завербованих працівників у радах костелів: «Костельные Советы, играющие значительную роль в жизни костела, во многих местах насыщены «нашими людьми» и подвергнуты всецело нашему вниманию...»⁴⁸.

Перспективні дії формулювалися більшовиками доволі рішуче: «...захватить под наше влияние как можно больше костелов и приходов, подвергнуть их нашей обработке и закрепить их за собой, дабы совершенно не только идеологически, но и фактически оторвать от влияния польправительства, от наличия национально-шовинистических идей и стремлений и создать независимый епископат вполне лояльный к Советской власти. ... Отрыв польской массы, а особенно крестьянства и рабочих от костела и его влияния»⁴⁹. Як належить, під реалізацію цих завдань підводився відповідний кошторис витрат⁵⁰.

Значний за обсягом масив джерел стосується Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Його вміщено в 1, 2, 7, 36 справах⁵¹. Перший документ датовано 30 жовтня 1925 р., коли Політбюро ухвалило: «Считать возможным регистрацию устава автокефальной церкви, при условии выявления ее лояльности по отношению к советской власти, путем объявления декларации и полного отмежевания от эмигрантов»⁵².

У лютому 1926 р. Політбюро намічає конкретні заходи впливу на УАПЦ, про що йшло-

ся вище⁵³. Детальний аналіз стану справ в УАПЦ і програма дій щодо української автокефалії на чолі з В. Липківським подана в записці «Религиозные группировки на Украине (по состоянию на январь 1926 г.)»⁵⁴, де цій церкві приділено чи не найбільшу увагу. Схоже, що на часі стала «проработка» питання щодо ставлення до неї. 13 грудня 1926 р. Секретаріат ЦК обговорює питання про реєстрацію статуту УАПЦ, даючи на це згоду⁵⁵.

Документи 1929–1930 рр. стосуються автокефальної церкви у зв'язку зі справою «Спілки визволення України»⁵⁶. Саме тоді зусилля спецслужб були спрямовані на знищення УАПЦ, чого й було досягнуто завдяки рішення собору УАПЦ про «самоліквідацію»⁵⁷.

Викликають інтерес також матеріали, які стосуються Києво-Печерської лаври⁵⁸. На засіданні Політбюро 22 лютого 1929 р. слухалося питання «Про церкви і печери Лаври». Було прийнято ухвалу виселити з території останньої духовну академію, проте пропозицію про закриття лаври відхилили⁵⁹. Але вже 8 березня 1929 р. долю лаври було вирішено: «Принять предложение антирелигиозной комиссии ЦК: а) Закрытие пещер и главного собора Киево-Печерской Лавры признать несвоевременным; б) Остальные церкви закрыть»⁶⁰.

У червні 1933 р. Секретаріат ЦК обговорив лист заступника наркома освіти УСРР Дудника «Про перевод фонду цінностей з Всеукраїнського музейного городка (кол. Лавра) на схоронення до Держбанку». Йшлося про таємний фонд коштовностей (золоті і срібні вироби, діаманти, перли), який зберігався з давніх часів у лаврі. Він оцінювався в мільйони золотих карбованців. Оскільки фонд містився на тодішній окраїні Києва і охорону його було організовано незадовільно, до того ж на території Лаври мешкало чимало «декласованого і прямо злочинного елемента», Народний комісаріат освіти вніс пропозицію передати названий фонд до Державного банку⁶¹. Звичайно, така акція в умовах тоталітарної влади потребувала санкції секретаріату керівної партії. Останній ухвалив здійснити вилучення цінностей (фактично — грабунок лаври) протягом 10 днів⁶².

Справа мала продовження. На засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У 21 грудня 1933 р. слухалося питання «Об использовании ценностей бывшей Киево-Печерской лавры». Один із пунктів ухвали констатував необхідність створити комісію, яка б упродовж двох місяців

III. Джерелознавчі галузі знань

вилучила всі цінні фонди, які ще залишалися поза Київською конторою Держбанку⁶³.

До «Окремої папки» потрапили документи комісії Політбюро з політичних справ, які дають можливість одержати опосередковану інформацію про державно-церковні стосунки⁶⁴. Зокрема, йдеться про справи громадян, звинувачених у політичних злочинах, де нерідко фігурують дані, які свідчать про релігійний підтекст у мотивації їхніх вчинків.

Таким чином, залучення архівних документів «Окремої папки» до наукового обігу уможливить дослідження державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. у радянській Україні. Безперечно, ці матеріали слід вивчати в поєднанні з іншими, що дозволить всебічно розглядати ту чи іншу проблему.

Принагідно відзначимо, що маємо підстави сформулювати характерні тенденції взаємин держави і церкви зазначеного періоду, як вони відображені в документах «Окремої папки» Політбюро ЦК КП(б)У:

1. Переважна більшість джерел припадає на 1923–1928 рр. Протягом 1930-х рр. розглядаються лише окремі аспекти взаємин держави і церкви. Вочевидь визначальну роль відіграла постанова ВЦВК і РНК РСФРР 1929 р. «Про релігійні об'єднання», яка фактично стала настановою на нищення останніх. Отже, відпадала потреба в обговоренні однозначного завдання, що могло лише зайвий раз акцентувати увагу на з'ясованій проблемі. Масштабні завдання соціалістичного будівництва не передбачали в майбутньому місця для релігії і церкви.

2. Загальний стратегічний курс партії більшовиків на знищення будь-якої релігії залишався незмінним, зазнаючи варіативності лише з тактичних міркувань (йдеться про пріоритети в питанні про тактичну «співпрацю» з одними проти інших), причому це стосується практично всіх груп чи конфесій.

3. Усілякі прояви політичної опозиції (у тому числі ексцеси релігійного характеру) нищилися за допомогою потужного партійно-державного апарату, головну роль в якому відіграло ДПУ. Документи цього органу мають унікальну інформативність, адресно спрямовані, націлюють на практичні дії.

4. Інтерпретації дійсності, прикладом чого можуть слугувати й державно-церковні відносини, більшовицьке керівництво надавало важливого значення, тому формулювання фактів, подій, визначення соціальних характеристик у протоколах Політбюро чи Секретаріату ЦК більшовиків України відобража-

ють офіційну історіографічну версію тодішньої доби.

¹ Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади // УІЖ. — 1994. — № 6. — С. 4.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16.

³ Пиріг Р. Я. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4. — К., 1999. — С. 331–343.

⁴ Там само. — С. 331.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 12.

⁷ Там само, спр. 2, арк. 76–77; арк. 79–113.

⁸ Там само, арк. 77.

⁹ Там само, арк. 79.

¹⁰ Там само, арк. 83.

¹¹ Там само, арк. 80, 83–91.

¹² Там само, арк. 91–93.

¹³ Там само, арк. 93–95.

¹⁴ Там само, арк. 97.

¹⁵ Там само, арк. 81, 96–110.

¹⁶ Там само, арк. 110.

¹⁷ Там само, арк. 111.

¹⁸ Там само, арк. 112–113.

¹⁹ Там само, спр. 1, арк. 179.

²⁰ Там само, спр. 6, арк. 51.

²¹ Там само, арк. 176.

²² Там само, арк. 176 зв.

²³ Там само, спр. 34, арк. 92–93, 94–95, 96–96 зв.

²⁴ Там само, арк. 92–93.

²⁵ Там само, арк. 94.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само, арк. 94 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, арк. 92.

³¹ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 1999. — С. 22–23.

³² Там само. — С. 23–24.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 138.

³⁴ Там само, арк. 144–144 зв.

³⁵ Там само, арк. 114 зв.

³⁶ Там само, спр. 34, арк. 59.

³⁷ Там само, спр. 38, арк. 48, 51, 54.

³⁸ Там само, спр. 34, арк. 102–103.

³⁹ Там само, арк. 102 зв.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само, спр. 2, арк. 117–123, 124–133; спр. 11, арк. 294–295; спр. 12, арк. 278–278 зв., 314, 343, 346; спр. 34, арк. 92–92 зв., 96–96 зв.

⁴² Там само, арк. 117.

⁴³ Там само, арк. 121.

⁴⁴ Там само, арк. 122.

⁴⁵ Там само, арк. 124–133.

III. Джерелознавчі галузі знань

- ⁴⁶ Там само, арк. 125.
⁴⁷ Там само, арк. 127.
⁴⁸ Там само, арк. 129.
⁴⁹ Там само, арк. 130.
⁵⁰ Там само, спр. 34, арк. 92 зв., 93, 96-96 зв.
⁵¹ Там само, спр. 1, арк. 277; спр. 2, арк. 77, 96-108; спр. 36, арк. 48; спр. 7, арк. 61, 63-65, 120-123, 127 зв.
⁵² Там само, спр. 1, арк. 277.
⁵³ Там само, спр. 2, арк. 77.
⁵⁴ Там само, арк. 96-108.
⁵⁵ Там само, спр. 36, арк. 48.
- ⁵⁶ Там само, спр. 7, арк. 61, 63, 120-123.
⁵⁷ Там само, арк. 127 зв.
⁵⁸ Там само, спр. 6, арк. 253; спр. 38, арк. 101, 102, 159.
⁵⁹ Там само, спр. 6, арк. 256.
⁶⁰ Там само, арк. 253.
⁶¹ Там само, спр. 38, арк. 102.
⁶² Там само, арк. 101.
⁶³ Там само, арк. 159.
⁶⁴ Там само, спр. 5, арк. 184-184 зв., 224, 355, 399, 429-430; спр. 6, арк. 331-331 зв.

Файна Винокурова

АРХІВНА КОЛЕКЦІЯ «ФІЛЬТРАЦІЙНІ, АРХІВНО-СЛІДЧІ І СПОСТЕРЕЖНІ СПРАВИ, ТРОФЕЙНІ ДОКУМЕНТИ, ПЕРЕДАНІ З ВІДОМЧОГО АРХІВУ ОБЛАСНОГО УПРАВЛІННЯ СБУ» ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Вивчення історії геноциду євреїв під час нацистської окупації передбачає залучення широкої джерельної бази.

Архівна колекція «Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, що надійшли з відомчого архіву обласного управління СБУ» (ф. Р-6023) створена в листопаді 1993 р. Приймання-передавання документів здійснювалося на підставі Указу Президії Верховної Ради України від 09.09.1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України в державні архіви України» та відповідного розпорядження представника Президента України по Вінницькій області від 27.04.1993 р. № 184.

Приймання документів проводилося по 1999 р. включно за описами, складеними в обласному управлінні СБУ. Опис 1, за яким здійснювалося приймання документів із відомчого архіву облуправління СБУ, складається з 5 розділів і нараховує 47276 справ; опис 2 — 4255 справ; опис 3 — документи військовополонених — 267 справ. В грудні 1995 р. до держархіву області надійшло 23013 архівно-слідчих справ на осіб, репресованих радянською владою в 1918–1954 рр., та справи на пособників нацистів, датовані 1944–1947 рр. Дана категорія справ представлена в опису 4.

Згодом до обласного управління СБУ було повернуто 724 судові кримінальні справи та 10 справ про ставку Гітлера «Вервольф».

Нині в держархіві області зберігається 51531 фільтраційна справа, 267 обліково-

фільтраційних справ на колишніх радянських військовополонених та трофейні картки військовополонених. Цей документальний масив вводиться до наукового обігу, використовується при виконанні запитів громадян соціально-правового характеру і містить цінний маловивчений матеріал про долю вінничан в роки Другої світової війни.

Фільтраційні справи різняться за повнотою інформації і за складом документів. За складом документів фільтраційна справа є тематичною групою, комплексом документів, що становить ніби особову справу людини, депортованої з Німеччини: протоколи допитів, опитувальні листи, анкети, листування з приводу отримання інформації про життя та діяльність депортованого. Фільтраційні справи містять як документи радянських установ (органів НКВС, «Смершу», фільтраційних таборів), так і союзних військ (посвідчення, довідки тощо), німецькі документи (аусвайси, робітничі картки, різного роду довідки).

Дослідження масиву фільтраційних справ засвідчує, що серед вивезених на примусові роботи до Німеччини були і євреї — підлітки, юнаки і дівчата, які за допомогою підроблених документів, під іншими — російськими або українськими — прізвищами врятувалися від акцій знищення єврейського населення і потрапили на територію Рейху.

За станом на 01.08.2003 р. виявлено 38 фільтраційних справ євреїв, вивезених до Німеччини і повернутих до Вінницької об-